Nagy Endre, a sokoldalú szakoktató

VERESS ISTVÁN – T. VERESS ÉVA

Dr. Nagy Endre (1883–1969) az erdélyi magyar nyelvű mezőgazdasági szakoktatás vezéregyénisége volt, rövid öt év alatt négy téli gazdasági iskola születésénél bábáskodott.

Nagy Endre 1883. november 25-én született Kutyfalván. Édesapja, Nagy Domokos, református lelkipásztorként nem kevesebb, mint 60 esztendőt szolgált Kutyfalván. Édesanyja, Csernát Katalin, mint igazi papné, testi, lelki jó tanácsokkal látta el a gyülekezet tagjait. Az elemi iskolát szülőfalujában, a gimnáziumot Marosvásárhelyen végezte el (1902). Érettségi után a Kolozsvári Gazdasági Tanintézetbe iratkozott be, ahol jó előmenetele miatt végig ösztöndíjasként tanult. 1905-ben kitűnő eredménnyel mint okleveles gazda végezte el az főiskolát.

1905 őszén a lévai Schöller uradalomban volt segédtiszt. Nem értett egyet azzal a szellemmel, amivel az uradalomban találkozott (22 000 katasztrális hold), de azért 1909-ig kitartott és keményen dolgozott. Közben egy évig (1906–1907-ben) Bécsben elvégezte önkéntesként a tiszti iskolát, megtanult németül, és kihasználva a nagyváros nyújtotta lehetőségeket, színházba, operába járt, múzeumokat, képtárakat látogatott (Nagy 1970).

1909-ben átmenetileg Kolozsváron a Magvizsgáló Állomáson, ezt követően 1910 őszén a dési (Szolnok-Doboka vármegye) Gazdasági Egylet irodájában tevékenykedett mint segédtitkár, majd mint titkár. Az egylet titkárának munkaköre rendkívül sokágú volt. Feladatai között szerepelt a megye gazdasági életének megszervezése és irányítása, a tagok részére szakelőadások szervezése, helyszíni szaktanácsadás, tenyészállat- és terméskiállítások rendezése, végső fokon a termények és tenyészállatok értékesítése. Egyszóval a titkár abban az időben nagyon sokat segíthetett a gazdáknak. Nagy Endre igen tevékeny titkárnak bizonyult, szerette is az egész vármegye. Gazdász hallgató korában beiratkozott a kolozsvári Ferenc József Egyetem jogi karára, pár vizsgát még annak idején le is tett (1904–1905). A lévai segédtiszti állás és a katonáskodás azonban megszakította ezt a tevékenységet, és csak 1909–1913 között tudta elvégezni az egyetemet, és 10 év múlva, miután a hadifogságból hazakerült, 1923-ban megszerezte az államtudományi doktorátust.

Az első világháború kiszakította Nagy Endrét a civil életből. 1914. augusztus 26-án indult el vele a vonat az orosz harctér felé. Szeptember közepe táján Halics és Rohatin között hadifogságba esett, és Távol-Keleten, a Vlagyivosztoktól nem messze lévő Nikolsz-Usszarinki hadifogolytáborba került. Példamutató, határozott és céltudatos magatartásával fogolytársainak mindvégig hatékony támasza volt.

A városban működő mezőgazdasági múzeum igazgatója 1916 májusában Nagy Endrét egyik fogolytársával, Kiss Árpád vegyésszel együtt alkalmazta. Feladatukhoz tartozott, hogy a környékbeli gyomnövényeket gyűjtsék össze, melyből nemcsak az ottani múzeum, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum részére is juttattak. Ugyanakkor bekapcsolódott a növényvédők munkájába, és a búza gabonabetegségeit kutatta.

1920. október 5-én jött el a szabadulás órája, amikor a foglyokat szállító hajó hazafelé indult, Sanghaj, Szingapúr, Colombo, Dzsibuti, Szuez érintésével Trieszt felé, ahova 42 napi utazás után meg is érkezett (Nagy 1970). Öt nap múlva indultak tovább Ausztrián, Csehszlovákián keresztül hazafelé. 1920. december 10-én érkezett haza. A karácsonyt és az újévet szerettei körében töltötte, de 1921 januárjában már jelentkezett a dési Gazdasági Egyesületnél, ahol rábízták az újjászervezést. A megváltozott helyzetben eleinte csupán tapogatózott, de hamar megtalálta a helyes utat, új tagokat toborzott, főleg kisgazdákat, megpróbálta újraindítani a régi tevékenységét, új gazdaköröket szervezett, nagy hangsúlyt fektetett a téli gazdatanfolyamokra, és közben hamar tudatosul benne, hogy egyes feladatokat az állami szervek vettek át. A tenyészállat- és terménykiállításokat a megyei mezőgazdasági kamara szervezte. Tapintatosan besegített ebbe a munkába is.

1923. március 20-án Nagy Endre megnősült, feleségül vette Mészáros Erzsébetet, Mészáros László szamosújvári állomásfőnök leányát. 1925-ben született Eszter nevű leányuk. A házasság újabb gondokat jelentett, különösen, amikor háromtagú lett a család. A viszonylag csekély titkári fizetést feltétlenül ki kellett egészíteni mellékjövedelemmel: ezt elsősorban mint uradalmi tanácsadó tudta megoldani, és a mezőzáhi és bethleni mágnásbirtokosoknak lett a tanácsadója. A nyári hónapokban viszont egy biztosítási részvénytársaságnál dolgozott mint alkalmi jégkárbecslő.

A húszas években Erdélyben három politikai napilap jelent meg magyar nyelven: az *Ellenzék*, a *Keleti Újság* és a *Brassói Lapok*. Nagy Endre elsősorban az *Ellenzék*ben írt különféle mezőgazdasági témákról. 1921-től állandó munkatársa az *Erdélyi Gazdá*nak (Cseke 1996).

Az EMGE megbízásából 1926-ban megírta *A gazdakörök szervezése és vezetése* című munkáját, melynek második kiadása 1929-ben jelent meg (Nagy 1926a-1929). Ugyancsak 1926-ban írta *A cukorrépa termesztése* című művét (Nagy 1926b). 1931-ben több cikket közölt a magyar nyelvű téli gazdasági iskolák megszervezésének szükségességéről, melyre először az erdélyi unitárius püspök reagált, és személyesen is felvette a kapcsolatot a szerzővel. Ennek eredményeként 1931 őszén Székelykeresztúron megnyitotta kapuit az első téli gazdasági iskola Nagy Endre igazgatásával (Veress 1985).

Nagy Endre harcolta ki az erdélyi magyar tannyelvű téli gazdasági iskolák megalapítását. Rövid időn belül három téli gazdasági iskola indult: a székelykesztúri unitárius (1931), a radnóti római katolikus (1931) és az ugyancsak katolikus kézdivásárhelyi (1932) téli gazdasági iskola. A kezdeti nehézségekről és a harcok részleteiről 1936 nyarán beszélt Veres Istvánnak (e tanulmány egyik szerzőjének), amikor egy hónapot töltöttek együtt Magyarországon. Feladatuk az ottani mezőgazdasági szakoktatás tanulmányozása volt. Ebből az alkalomból több különböző jellegű szakiskolát látogattak meg, mint például a csermajori Tejipari Szakiskolát, a budapesti Kertészeti Főiskolát, a mosonmagyaróvári Gazdasági Akadémiát, a mátészalkai Téli Gazdasági Iskolát, a budafoki Borászati Tanfolyamot, a nagykálói Mesterképző Gazdasági Iskolát, a tarcali Szőlészeti és Borászati Szakiskolát, a putnoki Háztartási Iskolát, és végül az Ampeológiai Intézetet (Veress 1995a). Sokat láttak, tanultak, és mivel éjjel-nappal együtt voltak, Nagy Endre elmesélte a hazai téli gazdasági iskolák szervezésének történetét. Ez az egyhónapos „továbbképzés" egy olyan felkészült és tapasztalt kiváló szakemberrel, mint Nagy Endre, új utat nyitott a társszerző szaktanári tevékenységében. Kegyelettel és hálával írja e sorokat, hiszen édesapján kívül senkitől sem tanult annyit, mint dr. Nagy Endrétől (Veress 1995a).

Térjünk egy kicsit vissza az erdélyi téli gazdasági iskolák szervezéséhez. Erre Romániában az új szakoktatási törvény (1929) adott lehetőséget, de ezen kívül az iskolák beindításához még sok kedvező körülményre volt szükség. Ezt a kérdést csak felekezeti alapon lehetett megoldani, azonban sajnos még nem született meg az egyezség a magyar egyházak között, jóllehet a vallásszabadságnak nálunk Erdélyben komoly hagyományai voltak, hiszen Tordán 1593-ban fogadták el a világ első olyan törvényét, amely a teljes vallásszabadságot garantálja. Ennek dacára az ökomenikus szemlélet csak az utóbbi évtizedekben erősödött meg és fokozódott még jobban 1989 után. Nagy Endre nem vette figyelembe a nehézséget, hiszen őt már a húszas évek elején foglalkoztatta egy olyan gazdasági iskola megszervezése, ahol az erdélyi magyar kisgazdák fiai anyanyelvükön tanulhatnak.

Amint már írtuk, a legrugalmasabb volt ezen a téren az erdélyi unitárius egyház, mert hívei zömmel a Székelyföldön, a Nagy-Küküllő felső folyásánál, a Nyikó és a Homoród völgyében laktak. Az első magyar nyelvű gazdasági iskola megnyitását megkönnyítette egyrészt, hogy az Erdélyi Unitárius Egyház is gazdasági iskolát akart indítani Székelykeresztúron. Másrészt, hogy 1930-ban az erdélyi mezőgazdasági szaktanfelügyelői állásba a Földművelésügyi Minisztérium dr. Ioan Luca Ciomacot nevezte ki, aki ugyanakkor a kolozsvári Gazdasági Akadémia tanára is volt. Ciomac Hohenheimban (Németország) szerzett mezőgazdasági mérnöki diplomát, jól felkészült, széles látókörű, és ráadásul jóindulatú ember volt. Nagy Endre rövid időn belül szoros baráti kapcsolatba került vele.

Nagy Endre Ciomacot 1931. január első napjaiban kereste fel, beszélgetés közben a szaktanfelügyelő részletesen kifejtette, hogy milyenek a németországi téli gazdasági iskolák. Ezután a beszélgetés után az erdélyi napilapok hasábjain több cikk jelent meg Nagy Endre tollából a téli gazdasági iskolák szükségességéről. Ugyanakkor 1931 februárjában dr. Boros György, az akkori kolozsvári unitárius püspök, sürgönyileg arra kérte Nagy Endrét, hogy látogassa meg a szakoktatás kérdésében. A püspök rendkívül szívélyesen fogadta és arról érdeklődött, hogy ő-e az a Nagy Endre, aki annyit írt a román, magyar gazdasági oktatás szükségességéről. Az igenlő válasz után a püspök így folytatta szavait: „Az erdélyi unitárius egyház gazdasági iskolát akar indítani Székelykeresztúron. Akar-e segíteni nekünk ebben a munkában?" (Veress 1985). Nagy Endre örömmel vállalkozott arra, hogy segítsen az iskola létrehozásában. Mikó Imrével Székelykeresztúrra utazott terepszemlére, amelyen részt vett Elekes Dénes, az ottani unitárius gimnázium gondnoka és Gálfalvy Samu igazgató. A püspökség kérésére a Földművelésügyi Minisztériumból megérkezett Toma Anreievici főfelügyelő is. Az így összeállt bizottság megállapította és szavatolta, hogy megvannak mindazok a feltételek és kellékek (tantermek, gazdasági épületek és gazdasági terület) a gyakorlati oktatás számára, amelyekre szükség van. Ugyanakkor megvan az anyagi fedezet is a fenntartási költségekre, mert az iskolának a törvény értelmében tandíjmentesnek kellett lennie. Ellátási díjat fizethettek a tanulók szülei, de azt csak arra lehetett fordítani.

A bizottságnak volt egy másik feladata is, nevezetesen az új iskolának egy olyan igazgatót találni, aki szívvel-lélekkel fog dolgozni az iskoláért, és akinek továbbá széleskörű szaktudása, tapasztalata, megfelelő lelki intelligenciája, társadalmi összeköttetése és szívós munkabírása, kifinomult igazságérzete és nem utolsósorban erkölcsi kiállása legyen. Elekes Dénes, az unitárius gimnázium gondnoka, az új iskola igazgatói székébe dr. Nagy Endrét javasolta, és hozzátette azt is, hogy a püspök úr is őreá gondolt. Így lett Nagy Endre, a református esperes fia az első magyar nyelvű unitárius gazdasági iskolának az igazgatója (Veress 1996).

Közben az események felgyorsultak. Kolozsváron az Erdélyi Unitárius Püspökség és dr. Nagy Endre megkötötték a feltételes szerződést, amely így hangzott: „Ha az iskolát engedélyezik, ha leteszem a román nyelvvizsgát (abban az időben nem lehetett senki tanár csak nyelvvizsgával), ha a minisztérium elfogadja a kinevezésemet, az új iskolai évben elfoglalom az állást" (Nagy 1963). Az iskolatípusban még Székelykeresztúron megegyeztek, téli gazdasági iskola, a tanítási idő október 1-jén kezdődik és április 15-ig tart. Nyáron szükség szerint egy-két alkalommal a tanulók 10–15 napot töltenek az iskola tangazdaságában. A nyári szünidő alatt a szaktanárok otthonukban látogatják meg a tanulókat, a helyszínen

adnak szaktanácsot, és ellenőrzik, hogy a tanulók miként alkalmazzák a gyakorlatban az iskolában tanultakat. A téli gazdasági iskola célja önálló kisgazdák nevelése volt. A tanuló csak abban az esetben iratkozhatott be, ha elvégezte a hét elemit, úgynevezett abszolváló vizsgát tett, és szülei legkevesebb 2–4 katasztrális hold szántófölddel vagy fél katasztrális hold szőlőssel rendelkeznek. Később az iskola vezetősége eltekintett ettől a kitételtől, és kisebb földterülettel rendelkező tanulókat is felvett (Veress 1985). A jómódúak fizettek ellátásukért, a szegények térítés nélkül tanulhattak. A korhatár 16–20 év volt (később, amikor Erdélyben már négy téli gazdasági iskola működött, közös elhatározással a korhatárt 25 évre emelték).

1931 júniusában Nagy Endre sikerrel letette a nyelvvizsgát, az iskola is megkapta a működési engedélyt, és Nagy Endrének is jóváhagyták igazgatói kinevezését. Mint minden kezdet, a keresztúri iskola indulása is sok nehézséggel járt. A püspökség részéről megvolt minden jóindulat és áldozatkészség arra, hogy az iskola minél előbb túlessen a tűzkeresztségen és elkezdődjön a békés nevelő-, oktatómunka. A gazdasági iskolának nem volt semmije, a nulláról indult, minden ingatlan, a felszerelés és a pénz is a keresztúri gimnáziumé volt. A gimnázium elöljárói attól féltek, hogy a gazdasági iskola terjeszkedésével meg fogják szüntetni a gimnázium felső tagozatát, ezért mindent elkövettek, hogy akadályozzák a munkát. Ám Nagy Endrét nem olyan fából faragták, hogy meghátráljon. A hatévi orosz fogság határtalan türelemre, higgadtságra, kitartásra tanította. A kérdésnek van egy másik pozitív vetülete is, az Elekes testvérek (a gimnázium gondnoka és igazgatója) furfangos székely fejükkel kigondolták, hogy a gimnázium négy felső osztályát közadakozásból tartsák fenn. Minden elismerést megérdemel ez az elképzelés és az a tény, hogy 10 éven keresztül működött. Novemberig lassan megoldódtak a problémák, bár kisebb súrlódások vagy úgynevezett jótanácsok még előfordultak. Erről Nagy Endre naplójában így írt: „Keresztúri tanár kartársaim ilyen megjegyzésekkel biztattak. A székely legénykék igen vadak. Legyen állandóan nádpálca az osztályban. Ne sajnálj néhány pofont is lekenni és ne szégyelld, ha káromkodni kell. Figyelmen kívül hagyva az intelmeket előbb egészen más módszerekkel próbálkoztam. Bot, pofon, és káromkodás helyett a közvetlenséget, tréfát, jókedvet, dicséretet vezettem be. Semmilyen más módszer nem volt szükséges ahhoz, hogy a magyarázatokat síri csendben hallgassák.” (Nagy 1963). Rövid időn belül a vad székely legénykék megszeretették igazgatójukat, tisztelték és becsülték nagy tudását, közvetlenségét, szigorú igazságszeretetét és küzdő szellemét.

Nagy Endre 1931 augusztusában egyedül utazott Székelykeresztúrra, családja csak november végén követte őt.

Az iskola gyakorlóterének 10 katasztrális hold ciheres berket vásárolt az unitárius egy-

ház, amelyet a tanulók a délutáni gyakorlatok során kiirtottak, és létrehozták az iskola szántóját és kaszálóját. Egy februári napon felkereste az iskolát Ioan Luca Ciomac főtanfelügyelő. Rend és tisztaság, székely harisnyákba öltözött tanulók fogadták, és az osztályban úgy feleltek, mintha vizsgán lettek volna. A felügyelő kérésére Nagy Endre mind a három tantárgyból (növénytermesztés, növényvédelem és állattenyésztés) kérdezett. Az osztály minden tanulóját megszólaltatta, ezután az internátust és a konyhát nézte meg a vendég, majd a külső területeket, ahova az istállók és más gazdasági épületek fognak kerülni, és ahol az építőanyag egy részét tárolták. Ciomac főtanfelügyelő nagyon jó benyomással távozott, és látogatása után két héttel a művelődésügyi minisztérium 10 000 lejes csekket küldött az iskola felszerelésére. Ilyen elismerést Nagy Endrén kívül egyetlen magyar iskola igazgatója sem kapott abban az időben.

A második évtől kezdődően gyakoriak lettek a főtanfelügyelői látogatások, és azokat rendszerint újabb juttatások követték. Nemesített vetőmagot, anyakocát, tenyészkant, 300 db ültetésre alkalmas gyümölcsfát, méhcsaládot, mezőgazdasági gépeket és eszközöket kapott az iskola. A kis gazdaság gyorsan gyarapodott, és erre felfigyeltek a környékbeli gazdák. Így a heti vásár napján Nagy Endrének a fő feladata a tanácsadás lett.

Igazgatói működésének második évében gróf Mayláth Gusztáv gyulafehérvári római katolikus püspök kereste fel Nagy Endrét. A püspök mindent látni akart, nemcsak az iskolát, hanem a gazdaságot is. Kérte Nagy Endre segítségét, hogy együtt tervezzék Radnóton a már ősszel induló katolikus téli gazdasági iskolát (1932), egy év múlva pedig a kézdivásárhelyit. Nagy Endre mindkettőben segített.

Visszatérve az adományokra, 1934 elején gróf Bethlen György komoly összeget küldött a keresztúri iskolának egy székely kapu felállítására. Még annak az évnek kora tavaszán egy művészi kivitelezésű székely kapun keresztül léphetett be az adományozó a gazdaság udvarára.

Sokat lehetne írni a tanulók nyári látogatásáról, amelyek a közvetlen gyakorlati oktatás példái lehetnének. Ám ehelyett hadd utaljak arra, hogy Nagy Endre nemcsak a székely legénykék, hanem a fiatal leányok és asszonyok tanítását, nevelését is tervbe vette már a második évben a püspökség jóváhagyásával. Abban az időszakban, amikor a tanulók otthon dolgoztak, a családi gazdaságokban gazdasszony-tanfolyamot rendezett, amelyen a 16–30 éves nők vehettek részt. A tanfolyamon a következő tantárgyak szerepeltek: baromfitenyésztés, sertéstenyésztés, zöldség- és gyümölcstermesztés, háztartási tudnivalók. Ez utóbbi keretében tanultak sütni, főzni, süteményeket, befőtteket, savanyúságot készíteni stb. A tanfolyam vizsgával, kiállítással és táncmulatsággal végződött.

1934 tavaszán súlyos csapás érte Nagy Endrét és családját. Felesége április 5-én rövid szenvedés után tüdőgyulladásban elhunyt. A haláleset a család minden tagját összetörte. Nagy Endre a munkájában keresett vigasztalást, miközben a gyermeknevelés egy részét a nagyszülők vállalták, akik Nagy Endrével egy háztartásban éltek.

Ekkor még az enyedi Bethlen Kollégium gazdasági iskolájának megszervezése mindig késik, jóllehet minden vonalon az iskola minél előbbi beindítását sürgetik.

1934 őszén Makkai Sándor, az akkori kolozsvári református püspök Székelykeresztúrra utazott püspöki vizitációra. Látogatásának volt egy másik, jól megfontolt célja is: meggyőzni Nagy Endrét, hogy a következő tanévben (1935–36) már Csombordon tanítsa a fiatal gazdaembereket, és addig is segítsen a szervezésben, tervezésben. Nagy Endre azonnal megígérte Makkai Sándor püspöknek, hogy kész segíteni a nagyenyedi Bethlen Kollégium téli gazdasági iskolájának megszervezésében, tervezésében, hiszen ez eddig már három iskola indulásánál is bábáskodott, és Ciomac főtanfelügyelő révén a hatóságokkal is jó kapcsolatot alakított ki. Nagy Endre többször is megfordult Nagyenyeden, de csak májusban, miután a Bethlen Kollégium megkapta a csombordi iskola működési engedélyét, vállalta el annak igazgatását. Akkor adta be lemondását is az Unitárius Püspökségnek, amit csak nagy nehezen vettek tudomásul.

Végre a kollégium 1934-ben megvásárolja báró Kemény Árpád csombordi birtokának a töredékét, amely elsősorban a híres csombordi szőlőből, a kastélyból, a régi, elég rozoga állapotban lévő néhány épületből és a szép nagy parkból állt. Az igazgatótanács a megvételt csak azzal a feltétellel hagyta jóvá, hogy a Bethlen Kollégium Csombordon téli gazdasági iskolát létesít. A feladat nem volt könnyű, mivel a báró fenntartotta a kastély és park használatának jogát. Így az iskola részére új épületet kellett felhúzni. Az építkezés nehezen indult. Jóllehet 1935 júniusában az elöljáróság elfogadta a gazdasági iskola tervét, amelyet egy Radó nevezetű építészmérnök tervezett, a munka főleg anyagi gondok miatt csak július vége felé indult meg, mégis valósággal rohammunkával október közepére elkészült az 1088 négyzetméteres T-alakú egyemeletes épület, mely három ember összehangolt munkáját dicséri: Dr. Szász Pál, a Bethlen Kollégium főgondnoka, Elekes Viktor, a Bethlen Kollégium rektor-professzora és Bakó Károly építőmesterét. Az épület mind a mai napig az oktatást szolgálja, és szerényen húzódik meg az államosítás óta épült négy korszerű, kitűnően felszerelt iskolatömb mellett.

A csombordi iskola neve Téli gazdasági és szőlészeti iskola lett. Ez azt jelentette, hogy a szőlészet és a borászat külön tantárgyként szerepelt kiemelt óraszámmal. Különben a tanítási idő és a tanterv ugyanolyan volt, mint a többi három iskolánál. Különösen a gyakorlati képzésre voltak összehasonlíthatatlanul jobbak a feltételek.

„Nagy megtiszteltetésként fogadtam a hírt – mondja a szerző –, hogy a tanári kar összeállításánál rám is gondoltak. Én akkor a nagyenyedi Ambrosi-Fischer faiskolában ágazatvezetőként dolgoztam. 1935. augusztus elején keresett fel Szász Pál, az Erdélyi Gazdasági Egyesület akkori elnöke, a Bethlen Kollégium főgondnoka, Elekes Viktor, a Kollégium rektorprofesszora és Nagy Endre, akivel ekkor találkoztam életemben először. A beszélgetés rövid volt és kategorikus: Nagy Endre ismertette jövetelük célját és felvázolta munkakörömet, így lett belőlem máról holnapra a csombordi Téli Gazdasági és Szőlészeti Iskola segédtanára és igazgatóhelyettese. Új munkahelyemet szeptember elején foglaltam el." (Veress István)

A tanévnyitó előtti tanári gyűlésen Nagy Endre a következőket mondta: „Ne csak oktassatok, hanem főleg neveljetek, neveljétek az ifjúságot emberszeretetre, szorgalmas, becsületes munkára, mások megbecsülésére, ha szükség van rá, megsegítésére és nem utolsósorban igazi hazaszeretetre." (Veress 1996).

Az iskola ünnepélyes felszentelésére 1935. október 20-án került sor. Istentisztelettel kezdődött, Muzsnai László teológiai tanár a következő szavakkal vezette be imáját: „Dicséret, dicsőség, tisztesség és hálaadás a jó Istennek, hogy lehetőséget adott ezen iskola megvalósítására." Jelen volt dr. Szász Pál főgondnok, Horváth Pál gondnok, Elekes Viktor lektor professzor, Málnássi Károly, a főgimnázium igazgatója, Csefó Sándor, a tanítóképző igazgatója, Nagy Béla, a csombordi református egyház lelkésze, Nagy Endre és tanárai, ifj. Veress István, Balázs Zsigmond, id. Veress István (Horváth 1996).

Az iskola megnyitó ünnepélye Csombordon kezdődött és Nagyenyeden folytatódott. Az ünnepi szónokok dr. Makkai Sándor, dr. Szász Pál és dr. Nagy Endre voltak. A továbbiakban Nagy Endrének a megnyitón elhangzott beszédéből idézünk: „Annyit ér minden iskola, ahány lelket építünk bele. Ne gondoljátok, hogy mi csupán földműves embereket akarunk itt nevelni. Első gondunk lesz megnemesíteni a lelkeket, átitatni a szíveket az emberszeretet melegével. Hitet adni a mai kételkedő nemzedéknek, visszahelyezni trónusára a gyakran ostorral elűzött, kigúnyolt becsületet, mert ezek nélkül, nem lehet igazi gazda Erdély földjének népe. Ez új iskola falai közül kirajzó ifjú gazdanemzedéknek nem szabad kétségbe esnie, ha vihar szántja végig eke helyett barázdáit, ha áradat söpri el szénaboglyáit. A nyomor és csüggedés a hitelnek kenyere, az erős lelkek csak úgy hatnak a megpróbáltatásokra, mint acélra a kalapácsütések. A Bethlen nemzedéknek acélos lélek mellett sziklaszilárd jellemet kell magával vinni az életbe útravalóul." (Győrffy 1996)

Az ünnepség másnap a szürettel folytatódott, amelyet távolról sem nevezhettek mulatságnak, hanem igen komoly munka folyt, amelyen a tanulók délelőtt, délután maguk is részt vettek. A szüret után megkezdődött a rendszeres elméleti és gyakorlati tanítás, s bár

rendkívül vegyes társaság gyűlt össze mind felkészültség, mind anyagi háttér tekintetében, az iskola és a kis gazdaság lassan, de fejlődni kezdett.

Nagy Endre az ifjú tanárokat, akik az első naptól kezdve otthon érezték magukat Csombordon, ily módon oktatta: „Öcsém, iskolánkban lesz aztán bőséges munkája. Mi gazdák a tyúkokkal kelünk, s bizony sokszor a kakas éjszakai első kukorékolásakor fekszünk le." (Csekme 1996)

Az első évben 30 diák tanult Csombordon. A következőben 74-re, majd 81-re emelkedett a számuk, az elméleti ismeretek elsajátítása mellett a gyakorlati képzésre is igen nagy hangsúlyt fektettek. Az iskola egy napja a következők szerint zajlott: reggel 6-kor ébresztő, majd mosakodás után negyedóra torna az udvaron. Hét órától szilencium, nyolctól kezdődtek az órák. Délelőtt zajlottak az elméleti órák, ebéd után a gyakorlati oktatás következett. Délután 6-kor újra szilencium, este 8-kor vacsora, 9-től 10-ig ismét tanulás, majd lefekvés és villanyoltás.

Az első tanév végén Fövényesi Bertalan kollégiumi tanár csombordi látogatásáról az *Enyedi Hírlap* április 12-i számában ezt olvashatjuk: „...s amikor a tanév eredményét mindenben igen kielégítőnek és nagy reményeket keltőnek találjuk, önkénytelenül megjelennek előttünk a magvető munkások, élén Nagy Endrével, gazdasági életünk büszkeségével, akinek nagy tapasztalatokban nyugvó bölcs irányítása mellett egy fiatal munkaképes tanári kar követett el minden lehetőt az elért siker érdekében. Balázs Zsigmond, Horváth Zoltán, ifj. Veress István, a mi neveltjeink (a Bethlen Kollégiumban tanultak) s már az alapvető munkák rájuk bízatásakor a legszebb s most beváltott reményekkel tekintünk feléjük. Nagy Béla s id. Veress István eddigi munkás életük kiforrottságát vitték az iskolába."

Az iskola kis gazdasága szépen fejlődött és évről évre újabb eredményeket ért el. A szőlő- és gyümölcsfaiskola, valamint zöldséges kert létesítése, egy kis törpegyümölcsös és szőlőfajta-gyűjtemény telepítése mind sok nehézséggel járt, de a tanulók bevonásával – aminek nevelési szempontból is igen nagy jelentősége volt – sikerült néhány év alatt olyan feltételeket teremteni, amelyek lehetővé tették, hogy a kertészeti és szőlészeti tantárgyak tanítása minden zökkenő nélkül megvalósulhasson. Az iskola állatállománya, ha lassan is, de fejlődött, és 1938-ban elérte a középparaszti szintet (2 ló, 2 fejőstehén, 4 ökör, 5 koca, 1 kan, 6–8 hízó, 30–40 és négy kaptár méh). Amint látjuk, az iskola vezetősége a gazdaság megszervezésén keresztül is arra törekedett, hogy megvalósítsa a kitűzött célt, vagyis az önálló falusi kisgazdák szakszerű kiképzését.

Dr. Nagy Endre a kollégium tanítóképzős diákjait is bevonta az iskola oktatóinak tevékenységébe. Az irodalmi körök, a különféle összejövetelek felváltva Csombordon és Enyeden zajlottak. (Fülöp 1996)

Akik a nagyenyedi Bethlen Kollégium mellett a csombordi téli gazdasági iskolát 1935-ben életre hívták, dr. Nagy Endre és tanártársai, kiválóan felkészült, széles látókörű és messzire tekintő mezőgazdasági szakemberek voltak, a hagyományteremtés távlatában gondolkoztak. A korszerű gazdálkodásra való nevelés mellett egy sajátos szellemiséget is továbbadtak. (Cseke 1996) A csombordi gazdasági iskola dr. Nagy Endre irányításával hamarosan hírnevet szerzett az erdélyi magyarság körében. A mindinkább fellendülő gazdakörök számára jól képzett vezetőket nevelt, az iskola fenntartotta kapcsolatait a testvérintézetekkel, tanulmányi kirándulásokat rendezett, rendkívüli sokoldalú képzés folyt benne, és vallásos nevelést is adott (melyet Nagy Béla református lelkész látott el) 1948-ig, az államosításig (Vita 1996).

Már a székelykeresztúri iskola megnyitása óta foglalkoztatta Nagy Endrét a tankönyvhiány. A Magyarországon kiadott *Gazdaságtan*t a minisztérium nem engedélyezte. A könyvírást Nagy Endre még Keresztúron megkezdte, a társszerző Szász Ferenc volt. A kézirat 1935 decemberében készült el Csombordon, és a kolozsvári Minerva Rt. 1936-ban adta ki *Gazdatudomány* címmel 2000 példányban, majd 1939-ben a második kiadást 2500 példányban.

Kitört a második világháború, következett a bécsi döntés. A dél-erdélyi, jóformán szórványmagyarság mind egyházi, kulturális, mind gazdasági vonatkozásban nagy gondokkal küzdött. Minden dél-erdélyi magyar szervezetnek a Bethlen Kollégium adott helyet. Így került az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1940 novemberében a Bethlen Kollégium tulajdonában lévő kastélyba.

A háborús évek nagyon megviselték a csombordi iskolát is. 1946 nyara után szinte mindent elölről kellett kezdeni. Az épület javítása, a tanításhoz szükséges kellékek pótlása, az üres istálló benépesítése, az egész gazdasági leltárnak a helyreállítása várt a kis munkaközösségre. 1944 nyara sok bajt hozott iskolánkra s a két főre zsugorodott tanári karra (Nagy Endrére és az említett szerző).

Sokszoros letartóztatás és fogság után a tanárok legtöbbje csak novemberre térhettünk haza. Veres Istvánt (a szerzőt) azonnal behívták katonának, s csak a következő év tavaszán tért vissza. Az iskolát csak január 20-tól sikerült újra működtetni. Szász Ferenccel Pusztakamarásról, Fekete Györggyel az enyedi Hangya központtól, Böjté Lajossal, Horváth Viktorral, Köble Józseffel Enyedről végre megindulhat az iskolában a tanítás. 1945–47-ben az iskolában folyt az újjászervezés, a háborús sebek eltüntetése. Az igazgató fáradhatatlanul, vasakarattal végig ott volt az élvonalban, pedig 1946 tavaszától a Földművelésügyi Minisztérium egy újabb feladattal bízta meg: kinevezte az erdélyi magyar tannyelvű gazdasági iskolák felügyelőjévé. Keserves, nehéz munka volt, de zokszó nélkül két évig kitartott (Veress

1996). Dr. Nagy Endrének rendkívül sok feladata mellett energiájából arra is futotta, hogy 1946-ban az akkori miniszterelnöknél, dr. Groza Péternél kihallgatásra jelentkezzen és szót emeljen az 1920-ban Kolozsváron megszüntetett felsőfokú magyar nyelvű szakoktatás újraindítása érdekében. Erről Nagy Endre naplójában így vall: „Mint inspektor jártam egy küldöttséggel dr. Gróza Péter miniszterelnöknél. Ott fogadott bennünket, abban a szép fővárosi miniszterelnöki palotában. Az időközben megszüntetett kolozsvári magyar tannyelvű gazdasági főiskola újraszervezését kértük. Szövérdffy Ferenc és Nagy Miklós gazdamérnökeink évekig tartó, szívós munkát fejtettek ki ez ügyben és még sem haladt. Ezrét fordultunk kérésünkkel egyenesen a miniszterelnökhöz, akinek a magyarok iránt táplált méltányosságában nem kételkedtünk. Dr. Gróza, Czikó Lőrinc bizalmas embere útján értesített a fogadó napjáról, de akkor is előbb Czikót fogadta félórás kihallgatáson és csak azután minket. Mosolygó arccal jött elénk és bevezetett a minisztertanács termébe. Én a hadügy miniszter székébe kerültem. Bemutatkozásnál kiderült, hogy egyeseket már ismer, így pl. dr. Csődör Lajost, a marosvásárhelyi magyar nyelvű orvosi egyetem rektorát. Ízes magyar nyelven szólt hozzánk a miniszterelnök. Akkor még Mikszáth stílusára ismertem beszédében, később évek múlva derült ki, hogy Arany János volt a mestere, helyesebben ihletője. Szónokunk röviden előadta jövetelünk célját. A válasz igazi politikusra vallott: – Nagyon meglepett kérésük. Hát még nincs meg a magyar gazdasági főiskola? Ez egész hihetetlenül hangzik. Én azt a jelentést kaptam, hogy működik már több mint egy éve. Kénytelen leszek az illetékes minisztert ezért felelősségre vonni. És meg lesz! Én emelni akarom a magyarság kulturális színvonalát, ezért csináltam egyetemi várost Marosvásárhelyből, amiről önök nem is álmodtak. Jól esik ezzel dicsekedni, s olyan gyakran rá jár a szám mint… és itt egy közismert Mikszáth anekdotát idézet. Közvetlensége nagyon rokonszenvessé tette előttünk Grózát.” (Nagy 1963.)

A magyar gazdasági Főiskolai tagozat meg is nyílt egy év múlva.

Veres Éva társszerző vallomása Nagy Endréről: „Mit jelentett számomra Endre bácsi közelében élni? Gondtalan és boldog gyermekkorom meghatározó egyénisége volt. Ott laktunk az iskola udvarán Endre bácsiék tőszomszédságában, naponta láttuk egymást és gyakran beszélgettünk. Endre bácsi nagyon szerette a gyerekeket, sokszor kinézett az ablakon és megszólított. Kolozsvárra költözésünk után 10 éven keresztül minden nyarat Csombordon töltöttünk. Eleinte anyai nagyszüleinknél, majd nagyapám, Nagy Béla halála után az iskola internátusában szálltunk meg. Hogyan emlékezik a gyermek, a serdülő a csombordi évekre? Közös kiruccanások a Csombordi szőlőbe, rendszerint Endre bácsiékkal együtt, fürdőzések a Marosban, hosszú séták a parkban, mind, mind hozzátartoztak a csombordi

nyári és őszi napokhoz. Az iskola irányította a falu kulturális életét. Ennek is lelkes vezetője volt Endre bácsi. Életem első szereplése éppen egy ilyen közművelődési rendezvényhez fűződik, öt éves lehettem és gyerekverseket szavaltam, melynek sorai ma is a fülembe csengenek. A gazdaság munkájában mi gyerekek is részt vettünk. Ott ügyetlenkedtünk a szőlő szüretelésénél, aratáskor a kévék kötözőjét gyűjtöttük, öntöztünk a kertben, egy nyáron pedig még az internátus szekrényeinek a lefestésébe is besegítettem. Széles Kálmán barátom megtanított szép nagy betűkkel jelszavakat írni, aminek kezdő tanár koromban Harasztoson igen nagy hasznát vettem. Azt, hogy az életben a kemény és pontos munkához szoktam, igényes családomon kívül a Csombordon töltött éveknek és Endre bácsinak köszönhetem. Sok szép és kedves emlék fűz Csombordhoz, mely nemcsak a szülőföldet jelentette számomra, de ahova bármikor szívesen térek vissza, ahol mindig otthon éreztem magam.“ (T. Veress 2005)

1948 augusztus 2-án az ország összes felekezeti iskoláját államosítják. A csombordi iskola előbb szakiskolai, majd szőlészeti középiskolai rangra emelkedik. A minisztérium Veress Istvánt nevezte ki az iskola igazgatójává, majd 1949 májusában Mezei Sándor vette át az iskola igazgatóságát, miután az előző igazgatót a kolozsvári Agrártudományi Intézetbe tanszékvezető egyetemi tanárnak hívják meg. Nagy Endre még négy évig volt az iskola rendes tanára. Sokat segített az új igazgatónak és még többet a diákoknak. 1952 októberében ment nyugdíjba, de még 1954-ig tanított mint óraadó tanár. 1954-ben átköltözött Székelyudvarhelyre, ahol folytatta a tanítást. Életének utolsó éveiben hősiesen viselte féloldali bénulását.

1969. április 18-án csöndesen elhunyt. Mezei Sándor búcsúztatta a székelyudvarhelyi temetőben: „Sírodnál jelentjük, hogy az általad megkezdett munkát és szellemet sikeresen tovább folytatjuk, s mára az iskola országos hírű intézetté fejlődött, több ezer mezőgazdasági szakembert bocsátott az élet útjára, akik örök hálával és végtelen szeretettel gondolnak az alapítóra, aki mindenkor rendíthetetlen hittel és akarattal dolgozott Csombordért”.

Varga István, volt tanítványa, így vallott róla: „Nehéz nem létezőnek tekinteni az EMBERT, akit első pillanattól olyan nagynak, erősnek és öröknek tekintettem, Ő már nincs, de szelleme, az általa elindított és megteremtett erdélyi mezőgazdasági szakoktatás fejlődésében tovább él. Szüleim után neki köszönhetem a legtöbbet.”

A csombordi iskola rövid idő alatt Erdély-szerte híressé lett, ez elsősorban dr. Nagy Endrének tulajdonítható, nevelőtehetségének, kiváló szervezőképességén kívül rendíthetetlen akaraterejének, kitartásának. Az enyedi református scholából közben állami iskola lett és számtalan metamorfózist szenvedett, de a csombordi szellem továbbra is megmaradt. Egyik

költőnk aranycsapatnak nevezte az iskola tanári karát, és eszerint ez volt az aranykorszak, mely 1964-ig tartott, amikor felszámolták a magyar nyelvű oktatást, és ezután már csak így emlegették: „volt egyszer egy iskola". (Király 1996)

Mindennek dacára Mezei Sándor, aki 33 éven át vezette az iskolát, az aligazgató, Fülöp István és a tanárok, Csorba István, Bartók Árpád tartották a kapcsolatot a volt diákokkal, találkozókat rendeztek, mely az ötvenéves emlékünnepélyben csúcsosodott ki. A régi tanítványok nem felejtették el az iskolát, közülük egyesek még ismerték dr. Nagy Endrét, és nagy szeretettel emlékeztek vissza a Csombordon töltött időkre, a csombordi szellemre: „Hogy mit adott nekem Csombord szelleme? Elsősorban gyűlöletmentes emberi szeretet, tudást, kitartást a munkában, hogy amit teszek, azt jó kedvvel és hozzáértéssel tegyem. Szeressem nemzetemet, melyhez tartozom, műveljem és tiszteljem kultúráját, nagy őseink emlékét, mindazt, amire tanáraim oktattak. Hála és köszönet érte." (Sike 1996)

„Dr. Nagy Endre iskolai igazgató szavai egész életutamon végigkísértek. Ő biztatott, hogy a munkahelyen úgy dolgozzunk, hogy iskolánkra, tantestületére szégyent ne hozzunk. Mindig arra törekedtem, hogy betartsam a parancsolatot, kezdettől beálljak az alkotó, építő munkások sorába." (Berekméri 1996)

A csombordi iskola egyik volt diákja szó szerint idézi dr. Nagy Endre intelmeit: „Ne feledjétek, hogy Csombord nevelt benneteket, ahol megtanítottak a szakmára, munkaszeretetre, kitartásra, összefogásra, kölcsönös segítségre, fegyelemre, becsületre". Az iskola azon időben csakugyan egy kis család volt. Minden diák az internátusban, valamint a tanárok családjaikkal az iskola keretén belül laktak. Diák és tanár szinte egész nap együtt tevékenykedett. Amikor az igazgató, a tanár „fiam"-nak szólított, igazi szülői szeretetet érezhettünk. (Csiki 1996)

Amint arról már írtunk, 1948. augusztus 2-án az ország összes felekezeti iskoláját államosították. A csombordi iskolát előbb szakiskolai, majd szőlészeti középiskolai rangra emelték.

Végezetül úgy véljük, nem érdektelen összehasonlítani az államosítás évében (1948) és az után (1971) tanító tanárok számát. Az iskola államosításakor mindössze 2 rendes tanár, 2 helyettes tanár és 3 óraadó tanár működött. 1971-ben a tanulók és tanárok száma megugrott, 22 tanerő – 11 általános műveltséget tanító és 11 szaktanár – gondoskodott a tanulók alapos felkészítéséről. Az államosított iskola ötven tanulóval kezdte meg tevékenységét. Az 1971–72-es iskolai évben már 444, közel kilencszer több tanulója volt a csombordi gimnáziumnak. Említésre méltó, hogy az iskola ötvenéves fennállása óta mindössze négy személy vezette igazgatói és aligazgatói minőségben: 1935–1948-ig dr. Nagy Endre és Veress István, 1949-től 1982-ig Mezei Sándor és Fülöp István (Csávossy és Mezei , l996).

A csombordi iskola későbbi tanárai is, akik ismerték és szerették az alapítót, szeretettel és hálával emlékeznek rá. Dr. Nagy Endre, az alapító igazgató végtelenül szorgalmas, nagytudású ember volt. Iskolai tevékenységét kiváló szervezőképességén kívül rendíthetetlen akaratereje, kitartása, kifinomodott pedagógiai érzéke tette igazán értékessé és gazdaggá. (Fülöp 1996).

A csombordi Téli Gazdasági és Szőlészeti Iskola első igazgatója és az akkori tanári kar hagyományteremtő emberek voltak. Ők honosították meg ebben az iskolában az oktatás és a nevelés történetében kollégiuminak mondott formát és szellemet, a tanárok és diákok telepközösségét, az összetartozás és az egymásrautaltság, a szeretet és a bizalom termékenyítő érzését és légkörét. (Csávossy 1996)

„Majdnem 15 évig dolgoztam együtt dr. Nagy Endrével. Huszonöt éve tartozom neki a fenti sorokkal, hiszen mintaképe volt az oktató-nevelő embernek. Iskolai tevékenységét kiváló szervezőképességén kívül Istenbe vetett erős hite, rendíthetetlen akaratereje, kitartása, kifinomodott pedagógiai érzéke tették igazán értékessé és gazdaggá. Mindenhol, mindig és mindenkit tanított; ifjút és öreget, tanulót és tanárt egyaránt. Szerette népét, egész életét annak szentelte, hogy élőszóval és írásain keresztül is tanítson.” (Veress 1996)

Befejezésül levonhatjuk a tanulságokat, hiszen dr. Nagy Endre életútja példaértékű. Utat mutathat a mai változó és nehéz időkben mindazoknak, akik az édes anyaföldből két kezük munkájával szándékoznak élni és boldogulni. A nagyenyedi Bethlen Kollégium csombordi Téli Gazdasági és Szőlészeti Iskolájának alapító igazgatója, dr. Nagy Endre és tanári kara mintaintézményt hozott létre. Megteremtették a diákoknak és tanároknak azt a szellemi közösségét, amely az eredményes munka alapja. Olyan mezőgazdasági szakembereket képeztek, akik az élet minden területén megállták a helyüket, sokan közülük vezető beosztásba kerültek. A csombordi szellemet Mezei Sándor igazgató és Fülöp István aligazgató vitték tovább, és az iskola tanáraival együtt a modern mezőgazdasági szakoktatás alapjait hozták létre.

Irodalomjegyzék

Berekméri Bálint (1996): Egy életen át a gyümölcsösben. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*. Corvina kiadó, Déva, 1996, 207–208.

Csávossy György (1996): Szellemi szülőföld. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 26–27.

Csávossy György – Fülöp István – Mezei Sándor (1996): Hagyomány és korszerűség. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995,* Corvina kiadó, Déva, 1996, 28–4.

Cseke Péter (1996): Arany szőlőfürt piros mezőben. *Csombordi Emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 135–140.

Cseke Péter (1996): A csombordi gazdasági iskola mindenese. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995,* Corvina kiadó, Déva, 1996, 53–54.

Csekme István (1996): Az első naptól kezdve otthon éreztem magam. *Csombordi Emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 118–121.

Csiki Márton (1996): Ne feledjétek, hogy Csombord nevelt benneteket. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 198–199.

Fülöp István (1998): Gazdászok fel. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1998, 105–109.

Györffy Dénes (1996): Az Enyedi Hírlap az indulásról. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 13–17.

Györffy Dénes (1997): *Nagyenyed és a Kollégium.* Kolozsvári Egyetemi Nyomda, Kolozsvár, 1997.

Horváth Zoltán (1996): Miként vásárolta meg a Kollégium a csombordi birtokot? *Csombordi emlékkönyv,* Corvina kiadó, Déva, 1996, 95–96.

Király László (1996): Volt egyszer egy iskola. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995*, Corvina kiadó, Déva, 1996, 93–94.

Nagy Endre (1926a, 1929): *A cukorrépa termesztése.* Kolozsvár, 1926, Minerva. Az EGE Könyvkiadó vállalat XLVIII. füzete, második bővített kiadás, 1929.

Nagy Endre (1926b): *A gazdakörök szervezéséről és vezetéséről.* Kolozsvár, 1926, Erdélyi Gazda 1926, 5, 6, 7, 8. sz.

Nagy Endre és Szász Ferenc (1936, 1939): *Gazda tudomány.* Minerva RT Kolozsvár 2, 3. kiadás, 1936, 1939.

Nagy Endre (1936): *Pillangós virágú takarmánynövényeink, Május a mezőgazdaságban.* Kolozsvár, Minerva, 1936, 1, 2. kiadás

Nagy Endre – Veress István (1945, 1946): *Növénytermelés és szőlészet, Gazdatudomány.* Kézikönyv gazdasági iskolák és haladó gazdák számára, 1946, Bethlen Nyomda, Nagyenyed, 1996

Nagy Endre (1996): Igazgatói jelentés a kollégiumi rektorátusnak az 1945-ös évről. *Csombordi Emlékkönyv 1935–1995,* Corvina kiadó, Déva, 1996, 20–21.

Nagy Endre (1963): *Napló 1903–1963* (kézirat)

Nagy Géza (1970): *Dr. Nagy Endre (1883–1969)* (kézirat)

Sike Zoltán (1996): Én is csombordi diák voltam. *Csombordi emlékkönyv* 1935–1995*,* Corvina kiadó, Déva, 1996, 205–207.

Veress István (1985): Mezőgazdasági oktatás a nagyenyedi Bethlen kollégiumban. *Művelődés,* 1985, 38, 4, 41–44.

Veress István: *Nagy Endre életútja* (1995). *Természet világa,* 1995, 126, 1, 40–42.

Veress István: Nagy Endre életútja. *Csombordi emlékkönyv 1935–1995,* Corvina kiadó, Déva, 1996.

Veress István (1995): A csombordi gazdasági és Szőlészeti Iskola. *A Bethlen Kollégium emlékkönyve*, Nagyenyed–Kolozsvár–Budapest, 1995.

Veress István (2005): Egy gyümölcstermesztő életéből. *Erdélyi Gazda*, 2005, 11, 18–21.

Veress Éva (2005): A héricsektől a népnevelésig, Mit jelentett számomra Édesapám, Veress István közelében felnőni? *Erdélyi Gazda* 2005, 12, 15–16.

Vita Zsigmond (1991): *Dolgozz elszántan és lélekkel.* RMGE évkönyv 1991, 49–50.

Vita Zsigmond (1998): *Dr. Szász Pál emlékezete, Enyedi évek enyedi emberek.* Pallas–Akadémia, Csíkszereda, 1998.

Szomorúan tudatjuk, hogy Veress István, e tanulmány társszerzője, 2007. november 2-án elhunyt. Az RMKT tisztségviselői részvétüket fejezik ki a gyászoló családnak. Nyugodj békében, Pista bácsi!